

ЛЕКЦІЯ 9

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМ СИНТАКСИЧНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

ПЛАН

1. Складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком.
2. Типові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, їхні семантичні різновиди.
3. Специфічні складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, їхні семантичні різновиди.

ТЕРМІНИ

Складне речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, типове складне речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, специфічне складне речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, недиференційовані семантико-синтаксичні відношення

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [підручник]. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Загнітко А. П., Вінтонів М. О., Сегін Л. В. Український синтаксис: навчально-практичний комплекс. У 2 ч. 2-ге вид., доповн. Донецьк–Слов'янськ: Дон НУ, 2011. 652 с.
3. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання [навч. посіб.]. Київ: Вища школа, 1994. С. 19–54.
4. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис [підручник]. За ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2010. 374 с.
5. Христіанінова Р. О. Актуальні проблеми сучасної граматики української мови. Магістр філології: лінгвістика та лінгвдидактика : [навч.-метод. комплекс] / заг. ред. Р. О. Христіанінової. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2015. С. 8–71.

Додаткова

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 224 с.

2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1983. 219 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Донецьк: Дон ДУ, 2001. 662 с.
4. Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей. Луцьк, 2016. 416 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика [термінологічна енциклопедія]. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
6. Христіанінова Р. О. Складні речення зі взаємозалежними частинами в сучасній українській мові. Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. Відп.ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2014. Вип. 19. С. 97–103.
7. Христіанінова Р. Складні речення з недиференційованим зв'язком у сучасній українській мові. Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. Гол. ред. Н. М. Костусяк. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. № 2. С. 262–274.

1. Складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком

Ідея виокремлення речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком належить **О. М. Пешковському**. Визначаючи три типи засобів поєднання частин складного речення – сполучники, сполучні слова та сполучні паузи, основною ознакою яких він уважав інтонацію, учений наголошував, що в безсполучниковому складному реченні інтонація (певні її характеристики) виконує ті самі функції, що й сполучні засоби в сполучникових складних реченнях. Сполучникові складні речення О. М. Пешковський чітко розподіляє на складносурядні й складнопідрядні. У безсполучникових реченнях, на його думку, усе залежить від того, **«наскільки значення тієї чи тієї інтонації тотожне значенню тієї чи тієї групи сполучників»**. Із цього погляду безсполучникові речення розподілено на три групи: 1) **складносурядні**, у яких тип інтонації відповідає єднальним сполучникам; 2) **складнопідрядні**, у котрих значення інтонації тотожне значенню причинових і пояснювальних сполучників; 3) **недиференційовані**, у яких інтонація не відповідає значенню тієї чи тієї групи сполучників, а отже, зняте протиставлення підрядність / сурядність. Проте вже в 50-х роках минулого сторіччя російський синтаксист **М. С. Поспєлов** запропонував нове витлумачення безсполучникових складних конструкцій як окремого

структурно-семантичного класу складних речень, що протиставлений складносурядним та складнопідрядним реченням. Під впливом наукових розвідок цього вченого безсполучникові речення так само розглядають багато українських синтаксистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (**С. І. Дорошенко, А. П. Загнітко, К. Ф. Шульжук**). Окремі лінгвісти кваліфікують безсполучникові складні речення як власне-текстові утворення (комунікати), які не набули адекватного мовно-системного виміру (**І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська**).

Розвиток ідеї про недиференційований синтаксичний зв'язок у безсполучникових складних конструкціях на матеріалі сучасної української мови знаходимо в працях **І. Р. Вихованця**. Постулюючи, що «визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполучниковий різновиди цих конструкцій», **І. Р. Вихованець** визнає «належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень». Певні безсполучникові конструкції вчений зараховує до складних речень зі взаємозалежними частинами. Але, на думку дослідника, основна й типова маса безсполучникових конструкцій, їхнє ядро – це складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, що становлять окремий формально-граматичний тип у системі як безсполучникових, так і в загальній системі складних речень. У таких конструкціях «нейтралізується протиставлення сурядного й підрядного зв'язків».

Саме поняття «недиференційований зв'язок» дотепер не має єдиного покваліфікування. Одні дослідники визначають його як окремий тип, хоч і периферійний, у системі синтаксичних зв'язків (**І. Р. Вихованець, Р. О. Христіанінова**). Інші підкреслюють, що недиференційованість безсполучникових речень – не вказівка на тип зв'язку, а ознака перехідного характеру семантико-синтаксичної організації безсполучникових конструкцій щодо існуючих складносурядних і складнопідрядних речень (**В. Барчук**).

Визнання недиференційованого синтаксичного зв'язку як окремого типу дає підстави для виокремлення в системі базових складних речень безсполучникових речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком. Розглядані речення охоплюють: **1) типові конструкції з нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності; 2) специфічні конструкції. Останні так само мають два різновиди: 1) конструкції, у яких недиференційований зв'язок не пов'язаний із нейтралізацією опозиції «сурядність / підрядність»; 2) конструкції зі зміщеним синтаксичним зв'язком.**

Відсутність сполучних засобів, які є не тільки виразниками синтаксичного зв'язку, але здебільшого й семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами часто спричиняє й невиразну окресленість семантико-синтаксичних відношень у складних реченнях із недиференційованим зв'язком, пор.: *Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки: оскільки етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті (Українська мова, 2011, №3) – Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки, адже етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті; Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки, а саме: етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті; Думка думку обганяла, душу пік неспокій (М. Луків) – Думка думку обганяла, і душу пік неспокій; Думка думку обганяла, а душу пік неспокій; Думка думку обганяла, коли душу пік неспокій; Думка думку обганяла, бо душу пік неспокій.*

Чинники диференціації значення:

Саме в таких реченнях особливо важливу роль для диференціації їхнього значення відіграє **інтонація**. Крім інтонації, на вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами розгляданих речень впливають й інші чинники: 1) **порядок розташування предикативних частин**, пор.: *Світло фар більше не було потрібне, саме світання відкривало їм шлях крізь стени* (О. Гончар) – *Світло фар більше не було потрібне, бо саме світання відкривало їм шлях крізь стени* але *Саме світання відкривало їм шлях крізь стени, світло фар більше не було потрібне* – *Саме світання відкривало їм шлях крізь стени, і світло фар більше не було потрібне; Саме світання відкривало їм шлях крізь стени, так що світло фар більше не було потрібне*; 2) **порядок розташування слів у другій предикативній частині**, пор.: *Грядуще кличе таїною, Минуле спогади снує* (М. Луків) – *Грядуще кличе таїною, і минуле спогади снує; Грядуще кличе таїною, а минуле спогади снує; Якщо грядуще кличе таїною, то минуле спогади снує* але *Грядуще кличе таїною, снує спогади минуле* – *Грядуще кличе таїною, і снує спогади минуле; Глухо гуркоче прибій, Гори мовчать таємниче* (М. Луків) – *Глухо гуркоче прибій, і гори мовчать таємниче; Глухо гуркоче прибій, а гори мовчать таємниче; Глухо гуркоче прибій, але гори мовчать таємниче* але *Глухо гуркоче прибій, таємниче мовчать гори* – *Глухо гуркоче прибій, і таємниче мовчать гори*; 3) **співвідношення видо-часових і способових форм дієслів** тощо, пор.: *В садах шаліють пізні птиці, У відрах плавають зірки* (М. Луків) – *В садах шаліли пізні птиці, у відрах плавали зірки; В садах шалітимуть пізні птиці, у відрах плаватимуть зірки.*

Відповідно до семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами І. Р. Вихованець вирізняє кілька семантичних класів безсполучникових складних речень із недиференційованим зв'язком: зіставні, протиставні, часові, причинові, наслідкові, умовні, пояснювальні. За нашими спостереженнями, недиференційований синтаксичний зв'язок не завжди дає змогу чітко визначити семантико-синтаксичні відношення, що

виникають на його основі, тому, на нашу думку, варто говорити і про недиференційовані семантико-синтаксичні відношення.

2. Типові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, їхні семантичні різновиди

У типових безсполучникових реченнях із нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності виявлено такі семантико-синтаксичні відношення:

1) недиференційовані зіставно-єднально-часові, пор.: *Вторила співові луна, Земля од щастя мліла* (М. Луків) – *Вторила співові луна, а земля од щастя мліла; Вторила співові луна, і земля од щастя мліла; Тоді як вторила співові луна, земля од щастя мліла; Станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці* (О. Гончар) – *Станційна вежа ледь мріяла в далечі, а цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці; Станційна вежа ледь мріяла в далечі, і цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці; Тоді як станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці*. Споріднена синтаксична будова й однотипне морфологічне вираження головних членів предикативних частин створює паралельність структурних схем та увиразнює зіставне значення: *Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей* (О. Гончар);

2) недиференційовані зіставно-єднальні: *На горищі було вікно, У вікні голубіло небо* (М. Луків) – *На горищі було вікно, і в вікні голубіло небо; На горищі було вікно, а в вікні голубіло небо; Чайка над плесом Дніпра, в небі печаль журавлина* (М. Луків) – *Чайка над плесом Дніпра, а в небі печаль журавлина; Чайка над плесом Дніпра, і в небі печаль журавлина;*

3) причинові, у яких друга частина вказує на причину дії, стану першої частини або обґрунтовує думку, висловлену в першій частині, пор.: *Полярник вирішив ще раз уважно розглянути наскельний студентський витвір: чимось-таки він приваблював* (О. Гончар); *Бігти було легко: дорога*

спускалася до річки (І. Роздобудько); Не треба заздрити Шекспіру, він жив у дуже темний час (Л. Костенко); Найцікавішими були зелені двері: з них я завжди виходила з кишнями, вицертъ наповненими печивом, цукерками і сушеними фруктами (І. Роздобудько); Жаль бодай хвилинку змарнувати всує, День весняний, кажуть, цілий рік годує (М. Луків). Із-поміж речень обґрунтування вирізняються конструкції, у другій частині яких ужиті займенникові слова: Це було схоже на якесь причащання, так неквапливо, урочисто орудували вони ложками (О. Гончар); А на подвір'ях мешканці будинків беруться рити щілини, схованки від бомб – такий наказ штабу ППХО (О. Гончар); Дітворя ловила їх ледве що не голими руками – такі вони були важкі, ситі й ліниві в ту пору (О. Гончар); І хочеться спинити мить – Така вона чудова! (М. Луків);

4) наслідкові. Змістове співвідношення частин безсполучникових речень наслідку відповідає формулі «причина – наслідок». Перший компонент таких речень констатує факт або дію, що спричиняють результат, висновок, побажання, прохання і навіть наказ: *Старі листи – як вигасла зола, Не жди від них ні світла, ні тепла (М. Луків); Вітром війнуло – було і нема (М. Луків); Хурделиця мете, крутить снігом, все довкруги заволокло сивою каламуттю – не впізнати нашого степу (О. Гончар).* Значення наслідку можуть посилювати факультативно вживані в таких реченнях частка *то* та займенникове слово *тому*: *Кінь його загруз у снігу, **то** німець повернув назад (А. Шиян); Інші об'єкти, нижчих рангів, репрезентовані широкими шарами іменникової лексики (назвами людей, тварин, рослин, явищ природи, конкретних предметів, абстрактних понять тощо), **тому** вони індивідуалізовані меншою мірою (О. Межов); Своєрідність знахідного у функції об'єкта полягає в тому, що йому властиве сполучення переважно з дієсловами, зрідка – предикативними прислівниками, **тому** найширше представлений знахідний об'єкта дії або стану... (О. Межов);*

5) недиференційовані єднально-наслідкові, пор.: *Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля (О. Гончар) – Цілу ніч шаленіла*

битва і в залізних гуркотах здригалась земля; Цілу ніч шаленіла битва, так що в залізних гуркотах здригалась земля;

б) недиференційовані наслідково-часові, пор.: *Вітерець дмухнув: забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко (О. Гончар) – Вітерець дмухнув, так що забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Вітерець дмухнув – і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Коли вітерець дмухнув, забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Зірка Полин засіяла – Інша епоха настала (М. Луків) – Зірка Полин засіяла, й інша епоха настала; Зірка Полин засіяла, так що інша епоха настала; Коли зірка Полин засіяла, інша епоха настала;*

7) недиференційовані причиново-наслідкові: *Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса: Прийде нова пора й краса (М. Луків) – Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса, адже прийде нова пора й краса; Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса, так що прийде нова пора й краса;*

8) часові, у яких перша предикативна частина позначає час дії, протягом якої чи в час якої або після якої здійснилася, здійснюється чи здійсниться інша дія, виражена дієсловом-присудком наступної частини: *Настане пора – нагряне зима... (М. Луків); Заклеचाє травень військкомати, Новобранці встануть на зорі (М. Луків);*

9) умовні, у яких один із компонентів вказує на потенційно реальну чи ірреальну умову завершеної або необхідної дії, реалізація якої дає або може дати реальний чи сподіваний, можливий, але не реалізований наслідок: *Хочеш – броди у траві, Хочеш – у річці купайся, Квіти збирай лугові, Теплим дощем умивайся (М. Луків); Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (П. Тичина);*

10) порівняльні: *Подивилась ясно – заспівала скрипка (П. Тичина).*

3. Специфічні складні конструкції з недиференційованим зв'язком

Специфічні складні конструкції, у яких недиференційований зв'язок не пов'язаний із нейтралізацією опозиції сурядність / підрядність, охоплюють безсполучникові конструкції з пояснювальними та узагальнювальними семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами. Такі відношення майже не притаманні складносурядним і складнопідрядним реченням (трапляються тільки в синкретичних складних реченнях зі сполучниками *тобто, цебто, себто*), натомість вони властиві простим ускладненим реченням.

Пояснювальні безсполучникові складні речення – це конструкції, у яких друга предикативна частина або конкретизує дещо загальніше повідомлення першої частини, або уточнює висловлене в ній, або коментує повідомлюване. Вони репрезентовані такими конкретнішими семантичними різновидами:

1) **уточнювального значення**, у яких перша частина має в своєму складі слова і словосполучення, позбавлені конкретного значення, котрі потребують уточнення, конкретизації. Специфіка цих слів у тому, що вони позбавлені вказівності: *...життя машиніста відомо **яке**: вдома не засиджується, побув і подавсь, знову десь там одержує маршрут і, як завжди, перед рейсом проходить медогляд...* (О. Гончар); *У дворі діялося **щось несусвітне**: всі сусіди висипали на вулицю і протягли білі стрічки від під'їзду до дерев, від дерев – до пісочниці й знову до під'їзду, таким чином замкнувши простір* (І. Роздобудько). Такі безсполучникові речення можуть мати структуру, подібну до простих речень з узагальнювальним словом перед однорідними членами: *Куди не глянеш – **все** мов нереальне: Стоїть край шляху дерево печальне, Гудуть дроти високовольтних ліній, Чорніс човен між розквітлих лілій, Лежить село, неначе на картині, Біліючи хатами по долині* (М. Луків), пор.: *Куди не глянеш – **все** мов нереальне: дерево, дроти, човен, село;*

2) **коментувального значення**. Перша частина в цих реченнях позбавлена будь-якого синтаксичного елемента, який би прогнозував другу

частину: *Надворі літо уповні – Липень* (М. Луків); *Під хатою в неї темніла постать: хтось стояв* (О. Гончар); *А потім я почула неприємний звук – скрегіт металу об метал: старигань замикав люк на замок...* (І. Роздобудько). Коментувальна частина може містити вказівні займенники *це (оце), то (ото), те (оте)* тощо, які тісніше пов'язують її з попереднім компонентом: *Та ось вдарило громом: це найближчий з гігантів, наглухо задрівшись, відкинувши трап, стосило ревнув на місці, ударив довкруг грізним, дзвенючим гуркотом* (О. Гончар);

3) доповнювального значення. Означені речення характеризуються тим, що друга частина в них становить додаткове зауваження, доповнення щодо змісту першої: *Він, цей факультетський вільнодум і філософ, який залюбки студіював навіть позапрограмні науки, так до ладу й не міг збагнути мудрість статуту караульної служби, так досі й не навчився як слід ні козиряти, ні ходити з компасом по азимуту: на заняттях у Лісопарку Духнович щоразу збивався з заданого напрямку, викликаючи сміх товаришів і невдоволення викладача* (О. Гончар); *Усе мінливе, наче настрої жінки: Не добереш, чого чекать за мить* (М. Луків); *Біля студентського гуртожитку Гіганта побачили маленького червоноармійця: з квачем у руці, він саме наклеював на стіні будинку свіжо віддруковане, набране чорним великим шрифтом оголошення* (О. Гончар); *...їх [млинці] можна полити кленовим сиропом, – ці солодкі приправи різних татунків стоять у пляшечках на кожному столику* (О. Гончар).

Узагальнювальні безсполучникові речення вирізняються ускладненою структурою: перший їхній компонент містить не одну, а кілька предикативних частин, на підставі яких подано узагальнення в другому компоненті. Такі речення побудовані за схемою простих ускладнених речень з узагальнювальним словом, яке стоїть після однорідних членів речення: *Луг буйнотрав'я зелене колише, Ліс призабутою казкою дише, Небо високе, погідне, рахманне – Все тут на диво якесь первозданне* (М. Луків).

Конструкції зі зміщеним синтаксичним зв'язком мають специфічну структуру – у них кількість граматичних ланок не збігається з кількістю змістових, оскільки одна із змістових ланок імплікована. Характеризуючи подібні речення, С. І. Дорошенко акцентував на тому, що в них опорне слово першої частини лише підводить до сприймання, а семантична ланка, яка позначає сам процес сприймання, пропущена. Однак учений наголошує, що «відсутність дієслова, яке вказує на процес сприймання, успішно компенсують слова, що націлюють на сприймання висловлюваного в другій частині, не потребуючи ніяких інших лексем», та й у низці випадків «пропущені» слова можна визначити надто непевно. Пропуск семантичної ланки не впливає на повноту змісту конструкції, але спричиняє зміщення синтаксичного зв'язку: у синтаксичний зв'язок вступають предикативні частини, які не мали б бути безпосередньо пов'язаними між собою, унаслідок чого цей синтаксичний зв'язок послаблюється і втрачає диференційованість: *Поглянь: у землю падає насіння і умирає задля воскресіння* (М. Луків); *Гляну на поле чи ліс – Перед моїми очима Все мені миле до сліз* (М. Луків); *Солдат саме пробігав побіля окопчика – лице заюшене кров'ю, і рука його перебита бовтається, теж уся у свіжій крові...* (О. Гончар); *Ілля глянув ліворуч: вздовж шляху з клунками, плугами, обарками на плечах ішли чоловіки, жінки і діти* (О. Десняк). Між предикативними частинами виникають відношення розгортання.